

СОЦІАЛЬНО СВДОМЕ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ МОЛОДШОГО ПІДЛІТКА В СИСТЕМІ «ДОВІРА – НЕДОВІРА»

У статті розкрито відмітні ознаки соціальної сфери сім'ї. Теоретично з'ясовано соціально-психологічний портрет молодшого підлітка. порушено проблему функціонування протилежностей – довіри і недовіри. Досліджено інноваційну систему «довіра – недовіра». Розглянуто вплив системи «довіра – недовіра» на соціально свідоме становлення особистості підлітка. Сформульовано основні функції системи «довіра – недовіра». Скеровано увагу на педагогічну технологію «Розвиток критичного мислення».

Ключові слова: сім'я, молодший підліток, буття у сім'ї, довіра, недовіра, суб'єкт довіри і недовіри, сутність системи «довіра – недовіра», цінності підлітка, становлення особистості підлітка, функції системи «довіра – недовіра», критичне мислення.

Українська дитина закинена в суворе й непередбачуване довкілля, суспільство ризику. Спостерігаємо опозицію української сім'ї до суспільства: у сім'ї переважає довіра, у суспільстві – недовіра. Поглиблюється рецесія українського духовного світу, маємо обмаль моральних авторитетів, дефіцит людських якостей, монетаризується свідомість українців. Нинішня мораль суспільства вже не «автоматизована». Тому людина має з'ясувати у життєвих ситуаціях, що означає бути моральним або аморальним (С. Кримський, М. Стріха й інші).

Сім'я – носій соціальної і моральної свідомості, джерело самоутвердження особистості. Доброзичливі взаємини в сім'ї сприяють підвищенню самоінтересу й самооцінки молодшого підлітка, визначають міру самопроникнення і саморозуміння, приводять до відчуття значущості свого «Я» і для інших, і для себе [6]. Завдяки цілісній системі батьківсько-дитячих взаємин вибудовуються моральне самопочуття, соціальна єдність сім'ї. Традиційна українська сім'я, наголошує В. Шлаїна, є природним середовищем, де її члени спілкуються у неформальній ситуації, де дитину сприймають такою, якою вона є насправді. («Своя хата не ворог, – коли прийдеш, то прийме»). Водночас соціальна сфера сім'ї – це «збентежена ідентичність» (Л. Донскіс). Мораль пересічної сім'ї стала заручницею поборів, хабарництва, корумпованості. Українська сім'я втрачає свою традиційну сталість. За В. Шинкаруком, людина не стільки живе, скільки переживає. Тож і сім'я є сукупністю

її практик і життєвих проявів. Сім'ї властиві модули переживань, як-то: боротьба зі світом за одночасного загострення почуття індивідуальності, протиставлення себе ринковому суспільству.

Соціальні й моральні цінності особистості підлітка формуються передусім у ментальному полі сім'ї, на засадах колективного сімейного глузду. Питома атмосфера твердої довіри в сім'ї — умова безпечного дитинства. Довірливі батьківсько-дитячі взаємини є гарантією відповідальності дорослих перед дитиною за її життєвий проект. Сумісне буття у сім'ї — чинник довіри між батьками і дітьми на засадах українського дитиноцентризму. Довіра до життя у своїй сім'ї породжує волю до самопізнання і самотворення. Почуття довіри до рідної людини висуває на чільне місце цінності солідарного буття батьків і дитини. Завдяки довірливим взаєминам сімейний простір наповнюється соціальними і моральними сенсами суб'єктно-суб'єктної взаємодії.

Підлітковий вік вирізняється становленням вищого рівня самосвідомості та Я-концепції (Л. Божович, І. Кон). Підлітки пробують зрозуміти свої особливості, які об'єднують чи роз'єднують їх із сторонніми. Новоутворення у психіці дітей уможлиблюють визначення їхніх потреб — у самоствердженні, спілкуванні з однолітками (Д. Ельконін). У ці літа провідною є просоціальна діяльність (Д. Фельдштейн), здійснюється перехід до абстрактного мислення, розвиваються гіпотетико-дедуктивні форми умовисновків [2, с. 390]. Дитина починає оперувати поняттями, набуває умінь встановлювати причинові зв'язки в явищах моралі. Однак молодші підлітки ще не усвідомлюють взаємозв'язків системи «людина — мораль — поведінка» [3].

Для молодших підлітків вартісною є інтеграція у майбутнє — мають вагу цінності і норми дорослих у змісті ідеальних і нормативних образів «Я» (О. Беляєва). Підлітковий вік відзначається якісними і кількісними змінами у соціальній, інтелектуальній і психічній сферах — засвоюється новий соціальний досвід, ускладнюються взаємини з іншими людьми. У цей період життя зростають соціальні й моральні потреби, дитина вибирає життєві орієнтири. Активно формуються ідеали й інтереси, схильність до самоаналізу тощо. Водночас посилюється неоднозначний вплив однолітків на становлення особистості підлітка [5; 6].

Процеси переходу дітей до підліткового віку пов'язані з вирішенням суперечностей між формами відносин з навколишнім середовищем, які склалися передніше, та своїми більшими психологічними можливостями і домаганнями [4, с. 308]. За реального стикання внутрішнього світу підлітка із зовнішнім світом, зазвичай нетолерантним і загрозливим, проявляється амбівалентність особистості, її двоїстий характер (Л. Морозова). Підлітковий вік переломний — це пора досягнень, набуття соціальних і моральних цінностей, долання аморальних звичок, ухиляння від них, запобігання їх появи.

Серед проблем підлітків — 1) психічний стан, який вирізняється наявністю суперечностей у взаєминах з однолітками, у самосприйнятті, самоставленні; 2) емоційне переживання життєвих суперечностей та усвідомлення їх проблематичності; 3) прагнення вирішити проблемні ситуації. Дітям властивий стан самодезаптації — несприйняття себе, невпевненість у своїх можливостях і рішеннях, низька самооцінка, високий ступінь самозвинувачення. Підлітки потерпають від недоброзичливості дорослих й однолітків. У соціальному середовищі діти часто стикаються з моральними і психологічними бар'єрами [6].

Теоретичним підґрунтям нашої розвідки стали дослідження Е. Еріксона (довіра — основа ідентичності людини), Х.Г. Гадамера, В. Дильтея (довіра — запорука життєдіяльності), С. Джуарда, В. Сафонова (довіра — засада розкриття свого «Я»), О. Кожем'якіної (довіра — моральний чинник), Б. Рутковського (довіра — стан моральної свідомості), В. Шеремети (довіра — аксіологічна складова духовного розвитку). Пристаємо на думку А. Хараша, згідно з якою довіра спричиняє відмову від психологічного захисту. За диспозицію нам стояло твердження Я. Янчева: довіра і недовіра — це нерозривні тенденції в розвитку людської моралі; почуття довіри і недовіри формуються в діалектичному взаємозв'язку.

Мета дослідження — теоретично обґрунтувати запити молодшого підлітка в опануванні системи соціально-моральних цінностей «довіра — недовіра» (*дали* — система «Д — Н»).

Сьогодні є конечна потреба в методологічних підходах до з'ясування природи людських взаємин через пояснення сутності співдії цінностей довіри і недовіри. З цього приводу Е. Фромм зазначав, що людське існування надто суперечливе, його можна розглядати тільки за допомогою протилежних категорій. У нашому дослідженні такими категоріями є довіра

і недовіра. Як і добро і зло, довіра і недовіра не абсолютні — залежать від моральних якостей особистості, обставин, соціальних умов. Зарубіжні філософи С. К'єркегор, Й. Ратцингер, Ж. П. Сартр наголошували: кожен має встановлювати взаємини з Іншим радше із застереженням; на межі нашої свободи ми не готові зустріти Іншого як друга; Інші для нас — це буття, що існують поза нами і стають нашими ворогами.

Можна любити сторонніх, але не завжди довіряти їхнім словам, учинкам, діям (*«Вір своїм очам, а не чужим речам»*). Варто віддавати увагу формулі «Поважати стороннього (чужого), проте мати свободу вибору — довіряти їм чи не довіряти». За безумовної довіри до навколишнього середовища, до Іншого втрачається безпека людського існування. Якщо батьки змирилися з цим світом, суперечливим, добрим чи недобрим, довірилися йому, то, отже, довірили йому рідних дітей, своє і їхнє майбутнє (*«Ми є наші вибори»* — Ж. П. Сартр). Довіра чи недовіра ставить людину в умови самодетермінації, переоцінки цінностей — своїх, Іншого, соціуму.

Сучасний підліток прагне зростати компетентним у сфері людських відносин, опановувати практику міжособистісного спілкування, набувати досвіду вмотивовано оцінювати соціальні явища, стороннього. У дитини підліткового віку вже зароджується думка: «Довіряти чи недовіряти комусь або чомусь? Якщо довіряти, то яким цінностям — альтруїстичним чи егоїстичним? Яким моральним принципам не довіряти — аскетичним чи гедоністичним, утилітарним?» Довіра і недовіра — змінні екзистенційні цінності молодшого підлітка.

Формування критичної рефлексії підлітка є основним чинником (механізмом) регуляції його поведінки й особистісного становлення. За Е. Еріксоном, головна проблема підлітка — рефлексивна задача «Хто я?» [2, с. 470]. Безоглядно довіряти кому-, чому-небудь означає для підлітка нехтувати своїм перспективним, багатобічальним «Я». Тому він намагається знайти розумну підставу (рацію) для довіряння чи недовіряння тому чи іншому об'єктові. Батьки схильні розвивати в дітей риси недовірливості до певного оточення, здатність піддавати сумніву об'єктивність, достовірність тих чи інших станів, ситуацій багатоманітної дійсності нинішнього соціуму. Не сіяти недовіру (підозріле ставлення до кого-, чого-небудь), а формувати здорову недовіру з обґрунтуванням своїх міркувань, переконань. Адже, за Г. Йонасом, завбаченню небулага потрібно приділяти більшу увагу, ніж завбаченню блага (*«Недовіра —*

мати безпеки», — П. Буаст). Співвідношення віри і сумніву (Дж. Маккуоррі) виявляється у довірі й недовірі, які можуть трансформуватись у свою протилежність. Говоримо про бінарну опозицію (за К. Леві-Стросом): довіру і недовіру — ці дві категорії моральної свідомості людини, які творять систему «Д — Н».

Життєдіяльність людини у системі «Д — Н» уможлиблює її моральну свободу, яка виражається, на думку дослідників, вибором внутрішньої духовно-моральної позиції. У демократичному суспільстві система «Д — Н» вирізняється свідомим вибором — «Я можу», тобто маю волю і здатність, можливості довіряти чи недовіряти тому чи іншому сторонньому, соціальному, природному явищу.

Система «Д — Н» передбачає присутність суб'єкта й об'єкта довіри і недовіри. В основі системи — їхня безпосередня чи абстрактна взаємодія у просторі й часі. Загалом система «Д — Н» ґрунтується на знаннях, відомостях, чутках, інтуїції, інтелекті, ступені вихованості її суб'єкта, іншими словами, на єдності раціонального та образно-інтуїтивного. У змісті діяльності суб'єкта системи «Д — Н» можна виділити емоційні, пізнавальні та вольові складники. Система «Д — Н» є мінливою, ієрархічною і породжується уявленнями її суб'єкта про світ, довкілля, минуле, теперішнє і майбутнє.

Система «Д — Н» означається протиборством довіри і недовіри. Тобто, йдеться про суперечність як чинник соціально свідомого становлення особистості. Це діалектичне протиставлення, зумовлене боротьбою протилежностей, що є внутрішнім джерелом становлення свідомості підлітка. Категорії довіри і недовіри, згідно із загальними законами розвитку, «...взаємовиключають одна одну, протидіють одна одній і разом з тим взаємозумовлюють одна одну» [7, с. 507]. Недовіра існує лише тому, що існує довіра («Довіра — мати недовіри», — П. Декурсуль). Отже, суперечність наявна у самій сутності системи «Д — Н». Контroversія категорії довіри і недовіри ґрунтується на законі їх єдності й боротьби. Система «Д — Н» може постійно переосмислюватися, змінюватися та розвиватися з огляду на генетичний зв'язок між явищами довіри і недовіри, має інтелігібельну форму — досягається мисленням. У системі «Д — Н» стикаються полярно спрямовані інтереси, цілі, позиції її суб'єкта, виявляється антиномічність людської суб'єктивності. Наразі формується соціальна свідомість носія

системи, який змірковує, що сам є суб'єктом пізнавальної діяльності, оцінки своїх запитів, почуттів, мотивів поведінки.

На формування системи «Д – Н» підлітка впливають базові стереотипи буття батьків, сімейні цінності. Зрештою, батьки формують систему «Д – Н» підлітка відповідно до сучасного стану українського життєсвіту. Долучення дитини до системи «Д – Н» – це крок до створення нею моделі свого довкілля, соціального середовища, до формування суспільних цінностей, пошуку змісту власного життя. У системі «Д – Н» дитина морально мобілізується, самовиховується, самовизначається. Діяльність підлітка, суб'єкта системи «Д – Н», вирізняється його розумінням, тлумаченням категорій довіри і недовіри. Система «Д – Н» детермінує цілераціональну діяльність підлітка, імператив самозбереження свого «Я». Підліток самореалізується через творення індивідуальної системи «Д – Н», яка стає реальною, оречевленою, коли здійснюється її суб'єктом.

Самостійна діяльність підлітка в системі «Д – Н» має для нього соціальний і моральний сенс, є критерієм якості його дорослішання та чинником соціально свідомого становлення. Водночас дає змогу контролювати поведінку і діяльність сторонніх. Убезпечує від маніпулювання його свідомістю, від ризиків довкілля, уможливує захист суверенного психологічного простору (*«Не все переймай, що по воді пливе»*). Опанування цієї системи сприяє формуванню моральної волі, обачності, розсудливості, розторопності підлітка та не допускає підбурювання його на асоціальні вчинки. Крім того, запобігає перетворенню підлітка в майбутньому на людину юрби, яка не покладається на самосвідомість, свій розум через її залежність від демагогії, лицемірства інших осіб, зокрема сторонніх, та своїх емоцій, ірраціонального. Достатній рівень компетентності у системі «Д – Н» має ознаки рятівничого знання.

До функцій системи «Д – Н» залічуємо: 1) розвивальну – якісно нове бачення суб'єктом системи об'єкта довіри чи недовіри, соціальне становлення підлітка на засадах раціональності; 2) формувальну – творення соціальних і моральних якостей дитини; 3) трансформаційну – перегляд підлітком своїх соціальних і моральних цінностей, настанов тощо; 4) пізнавальну – осягнення цінностей конкретного суспільства, групи людей у площині довіри – недовіри; 5) коригувальну – переміна своїх уявлень про соціальне середовище, довкілля, сторонніх.

Отже, система «Д – Н» виконує конструктивну роль у соціально свідомому становленні підлітка – готує його до життя в українському суспільстві ризику, сприяє набуттю життєвого досвіду. За взаємодії категорій довіри і недовіри моральні якості дитини наповнюються вольовим змістом. Довіра обопільно з недовірою є ефективним механізмом, рушійною силою самоорганізації підлітка, засобом зрозуміння свого «Я», умовою альтернативного розвитку особистості, котра свідомо вибирає об'єкт довіри чи недовіри.

На часі – забезпечення молодого покоління від загрозливих упливів нестабільного соціуму. Українському суспільству потрібні критично мислячі громадяни, а не люди натовпу, які керуються здебільшого почуттям або довіри, або недовіри. Завдання батьків – координувати систему «Д – Н» підлітка, допомогти опанувати її як особистісну цінність. Вирішується воно завдяки добродійним взаєминам батьків і дитини через модальність дорослих у сімейних обставинах – «Я маю справу із життям моєї дитини». У сімейному просторі батьки готують підлітка до діяльності в системі «Д – Н» (*«І за доброї години чекай лихої днини»*). Зокрема, засобами розвивального діалогу допомагають дитині набувати соціальних компетентностей для продуктивної взаємодії її з конкретним середовищем, стороннім як об'єктами довіри і недовіри (Розвивальний діалог – це передусім ставлення до дитини, що виражається формулою: «Я тебе бачу, чую, відчуваю, а отже, люблю». І лише потім задавання питань, вислуховування дитини, міркування, настановлення її на розум тощо [6, с. 311]).

Соціально свідоме становлення особистості підлітка в системі «Д – Н» здійснюється завдяки розвитку його критичного мислення. Слушним буде використання батьками з допомогою вчителів педагогічної технології «Розвиток критичного мислення» [1, с. 144-145]. Мета технології – формування розумових навичок дитини, які потрібні не тільки в навчанні, а й у житті, передусім, уміння ухвалювати виважені рішення, аналізувати соціальні явища тощо. Критичне мислення – це рефлексивне мислення, спрямоване на з'ясування проблеми: у що вірити й що робити; це пошук доброго глузду, сенсу (Дж. Браус, Д. Вуд); це використання когнітивних технік і стратегій для отримання бажаних наслідків (Д. Халперін). В основі структури технології – розвивально-виховні цілі. Технологія допомагає формувати базові навички особистості

відкритого інформаційного простору, розвивати якості громадянина демократичного суспільства.

Залучення підлітка до діяльності з його соціально свідомого становлення передбачає формування в нього настанови на зважене ставлення до системи «Д – Н». Сутність системи «Д – Н» осягається у діяльнісному контексті. Соціально свідоме становлення особистості підлітка засобами системи «Д – Н» – це передусім свідомо діяльність з інтеграцією його уявлень в майбутнє, проектування свого життєвого шляху, формування соціальних інтересів, запитів і мотивів, узгодження суб'єктивного й об'єктивного у соціальному самовизначенні. Українське життя орієнтує батьків на активну допомогу дитині в освоєнні нею системи «Д – Н».

Література

1. Бардашевская Л. П. Современная технология «Развитие критического мышления» / Л. П. Бардашевская // Січневі педагогічні читання. – Вип. 9. – Сімферополь: НІЦ КІПУ, 2011. – С. 144-147.
2. Большой психологический словарь / сост. и общ. ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 672 с. – (Большая университетская библиотека).
3. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Волинська, З. В. Огороднійчук [й ін.]. – К.: Просвіта, 2001. – 416 с.
4. Головин С. Ю. Словарь психолога-практика / Сергей Юрьевич Головин. – 2-е изд., перераб. и доп. – Минск: Харвест, 2007. – 976 с. – (Библиотека практической психологии).
5. Програма формування педагогічної культури батьків / за ред. В. Г. Постового. – К., 2003. – 107 с.
6. Психология современного подростка / под ред. проф. Л. А. Регуш. – СПб.: Речь, 2005. – 386 с.
7. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. – 600 с.

В статье раскрыты характерные черты социальной сферы семьи. Теоретически выяснен социально-психологический портрет младшего подростка. Поднята проблема функционирования противоположностей – доверия и недоверия. Исследована инновационная система «доверие – недоверие». Рассмотрено влияние системы «доверие – недоверие» на социально сознательное становление личности подростка. Сформулированы основные функции системы «доверие – недоверие». Обращено внимание на педагогическую технологию «Развитие критического мышления».

Ключевые слова: *семья, младший подросток, бытие в семье, доверие, недоверие, субъект доверия и недоверия, сущность системы «доверие – недоверие», ценности подростка, становление личности подростка, функции системы «доверие – недоверие», критическое мышление.*

V. P. Horpyniuk

Socially Conscious Formation of Junior Teenager's Personality in the System «Trust – Distrust»

The Institute of Problems on Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (9 Berlynskooho Str., Kyiv, Ukraine).

The article reveals the distinctive signs of Ukrainian society and the social sphere of family. The socio-psychological portrait of a junior teenager is theoretically defined. The author determines the influence of friendly relations of family members on the formation of social and moral values of the child. The importance of cohabitation in the family as a factor of trust between parents and child is accentuated. The processes of formation of trust and distrust in childhood are traced. The problem of functioning of such opposites as trust and distrust has been touched. The conceptual approach to the problem of socially conscious formation of the personality of young teenager by means of the system «trust – distrust» is revealed. The author also investigates the innovative system «trust – distrust», its influence on the social conscious formation of a teenager's personality. The basic function of «trust – distrust» is formulated. The attention is drawn to the educational technology «Development of critical thinking». The problem of practical formation of a teenager's personality based on the system «trust – distrust» is highlighted.

Keywords: family, junior teenager, cohabitation in family, trust, distrust, subject of trust and distrust, system «trust – distrust», values of teenager, formation of personality, function of system «trust – distrust», critical thinking.

References

1. Bardashevskaiia, L. P. (2011). Sovremennaiia tekhnolohia «Razvitie kriticheskoho myshleniia» [Modern technology «The development of critical thinking»]. In Sichnevi pedagogichni chytannia: Vol. 9 (pp. 144-147). Simferopol: NITZ KIPU.
2. Meshcheriakova, B. G. & Zinchenko, V. P. (Eds.). (2007). Bolshoi psikhologicheskii slovar [Big psychological dictionary]. St. Petersburg: Praim-EV-ROZNAK.
3. Skrypchenko, O. V., Volynska, L. V. & Ogorodniichuk, Z. V. (2001). Vikovata pedagogichna psikholohiia [Age and educational psychology]. Kyiv: Prosvita.
4. Golovin, S Yu. (2007). Slovar psikhologa-praktyka [Dictionary of psychologist-practitioner] (2nd ed.). Minsk: Harvest.
5. Postovyi, V. H. (Ed.). (2003). Prohrama formuvannia pedahohichnoi kultury batkiv [Program of forming pedagogical culture of parents]. Kyiv.
6. Rehush, L. A. (Ed.). (2005). Psihologiia sroemennoho podroostka [Psychology of modern teenager]. St. Petersburg: SPb: Rech.
7. Shynkaruk, V. I. (Ed.). (1973). Filosofshkyi slovnyk [Philosophical dictionary] Kyiv: URE AN URSR.